

УДК 930 (477.7) "18"

ББК 63.212

X 643

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
Протокол № 3 від 29 листопада 2016 р.

Рецензенти:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук;

М. М. Шитюк, д-р іст. наук.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, д-р.іст.наук (головний редактор); **П. І. Барвінська**, д-р. іст.наук; **О. А. Бачинська**, д-р іст. наук; **Т. Г. Гончарук**, д-р. іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук; **Єнаке Джордж**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **Н. О. Петрова**, канд. іст.наук (відповідальний секретар); **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Цисельський Томаш**, д-р іст. наук.

X 643 «Записки історичного факультету» 27 випуск 2016: наукове видання / Колектив авторів – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. – 500 с.

ISSN 2312-6825

У двадцять сьомому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

НАКАЗОМ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ВІД 11 ЛИПНЯ 2016 РОКУ № 820 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ"

УДК 930 (477.7) "18"

ББК 63.212

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

УДК 393.9 (=161.2)(477.87) «19»

ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У даній статті розглядається поховально-поминальна обрядовість українців Закарпаття к. ХІХ – п. п. ХХ. ст. Авторка описує поховальний обряд на головних його етапах, спираючись на власні етнографічні матеріали, публіковані джерела та наявну літературу. Звертається увага на приготування покійника до проведення в останню путь, власне поховальні ритуали, обов'язкові атрибути та поминальну трапезу, як заключний етап обряду. Робиться наголос на унікальності деяких компонентів обряду, таких як читання та співання «Псалтиру» великою кількістю людей.

Ключові слова: покійник, ритуал, атрибут, «спочивати», похорон, труна, свічка, хрест, «комашня».

В кожному регіоні населення має своєрідну обрядовість. Це стосується і обрядів, пов'язаних із проведенням людини в останню путь. Традиційна поховально-поминальна обрядовість українців Закарпаття має свою специфіку та містить чимало уламків архаїчних ритуалів, обрядодій та світоглядних уявлень. До того ж багато звичаїв українців Закарпаття тотожні чи подібні до звичаїв жителів інших регіонів України і є залишками традицій, які сформувались ще в давньослов'янську пору, продовжували становлення у добу Київської Русі та збереглися в українців у подальші історичні часи. за своїми семантично-символічними рисами традиції краю близькі до традицій слов'янських та інших народів Європи [27, с. 583-584.]. Але, підкреслимо, що інтегративні функції культури найяскравіше проявляються у генетично близьких народів, якими є слов'яни.

Характерною особливістю Закарпаття є добра збереженість норм звичаєвого права та релігійної моралі в побуті населення

в цілому та у сімейних обрядах зокрема. Як зазначав професор Українського Університету в Празі О. К. Мицюк: «Карпатські гори суть добрим консерватором найцікавіших пережитків глибокої старовини» [33, с. 26].

Головним джерелом для дослідження традиційних поховально-поминальних обрядів українців Закарпаття послужили польові матеріали авторки, зібрані шляхом етнографічних експедицій в 2010-2016 р. Матеріали згруповано та подано згідно з сценарієм похоронного дійства в краї. Внесок у вивчення поховальної обрядовості Закарпаття зробили Г. Ченгері [45], П. Світлик [41; 42], А. Изворін [29], Е. Недзельський [34], І. Симоненко [43]. Роль саней в похоронах українців Закарпаття описували Ф. Потушняк [37] та О. К. Мицюк [33]. Великий інтерес становить серія статей Л. Дем'яна «Похоронні обряди и вировання из веречанского округа», надрукованих на сторінках часопису «Подкарпатська Русь» [26]. Автор подає опис основних компонентів обряду та наводить 24 ігри при померлому. Важливою є невидана монографія вченого, етнографа та археолога Ф. М. Потушняка «Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх розрішення», яку опублікував М. П. Тиводар [36]. Надзвичайно цінною є праця професора М. П. Тиводара «Етнографія Закарпаття», в якій описуються та аналізуються сімейні обряди і звичаї, в тому числі поховальні [44]. Інформативною є праця священика Юрія Жатковича «Етнографический очерк угро-русских», що містить інформацію про сімейні свята і обряди на Закарпатті, яку перевидав О. С. Мазурок [28]. У 15-му параграфі праці йдеться про похоронні звичаї на Закарпатті. Поховальна обрядовість Закарпаття була темою дослідження багатьох істориків, етнографів та мистецтвознавців. В своїй більшості основну увагу в описах вони приділяли звичаям, при цьому залишаючи осторонь поєднання традиційної сторони із церковним обрядом.

Основним завданням нашої студії є дослідження поховально-поминальної обрядовості українців Закарпаття. Попри опис основних компонентів обряду, ми спробуємо пояснити їх

походження. Важливим для нас є з'ясування синкретизму традиції і християнського обряду. Одним із завдань є окреслення відмінностей у похованні одружених/неодружених та малих дітей. У ході даної розвідки ми зберігатимемо мовно-діалектні особливості. Найбільш точно відтворити місцевий колорит говірок можна за допомогою використання німецької букви «ü» та російської «ы». На нашу думку, використовувати ці літери дуже доцільно, оскільки автентична передача змісту обрядодій та назв атрибутів без їх вживання не можлива а priori.

У багатогранному комплексі поховальних звичаїв та обрядів виділяються три цикли: передпоховальні, власне поховальні та післяпоховальні, тобто поминальні. У поховальній обрядовості чітко виражена турбота про душу і тіло померлого. Вона містить чимало дій, націлених на забезпечення повноцінного функціонування тіла покійника в потойбічній [32, с. 112]. Душа у віруваннях народу – це субстанція, що належить до іншого світу. Тіло – то храм душі. Респонденти пояснюють: «Людина родиться из ревом [плачем – Черленяк І.], бо знає, що прийшла на сись світ для муки. А коли умре – улыбка на лица, смеєся. Побзерайте [подивіться – Черленяк І.] на любу смирть!». Смерть сприймалась як розлучення душі з тілом. Її уявляли сліпою жінкою в білому чи чорному одязі з косою в руках [14].

Передпоховальні обряди. Передпоховальна обрядовість українців Закарпаття охоплює звичаї, пов'язані з наближенням смерті та звичаєво-ритуальні заходи, спрямовані на підготовку покійника до похорону, сповіщення односельців про смерть та вияв жалоби. У народі не прийнято боятися смерті, тому старші люди готувалися до неї заздалегідь («завчасу»). Багато респондентів розповідають про «сусік» – спеціальну шафу із речами на випадок смерті. Жінки вишивали собі «на смерть» рушники.

Якщо людина помирала наглою і несподіваною смертю, в народі казали: «Гута го вбила» Точного значення цього поняття немає. В одних селах «гудою» називали сердечні напади (інфаркт, інсульт), в інших – удушення димом. До сьогодні на Закарпатті збереглась лайка: «Гута бы тя вбила!», що семантично означає побажання смерті [2].

Коли бачили, що людина в скорім часі помре, кликали священика (попа). Йдучи до помираючого, піп ніс на шиї «Причастя», а паламар («церкївник», «церкуник») ніс кадило. Священик з паламарем по дорозі ні з ким не віталися і не розмовляли [44, с. 298]. Піп сповідав хворого, причащав, мирував і читав йому «елей» – останню молитву [12]. Відкриваючи Євангеліє, священик дивився скільки «червоного письма» на сторінці. Якщо дуже мало – хворий скоро помре [28, с. 113].

Коли людина довго мучилася і не могла спокійно померти («спочити»), її ставили посеред хати на підлогу, відчиняли вікна і двері, розстібали «гомбіці» і розв'язували вузли на її одязі. При цьому забороняли голосно плакати («ревати»), щоб не заважати душі вийти з тіла. Народна традиція переконувала, що чесні і справедливі люди «мають легку смерть», а лихі і злі – помирають важко [44, с. 298]. Респодентка М. Тяско стверджує: «Кить довго ся мучить – за свої гріхы, **авать не упустила му гріхы** друга челядь [люди – Черленяк І.]» [14]. Час смерті також був показником. Л. Дем'ян писав: «Як умре зорями, то добре, а як вечером, то грішний»; «Хто бы умер від Великодної п'ятниці до Фтоминої неділі, той піде до царства, бо тогды є царство утворено [відкрите – Черленяк І.]» [26, с. 171-172]. Якщо під час похорону була злива, вважали що людина була великим грішником, тому не заслужила сонечка («години»).

Уважні односельці спостерігали за обличчям покійника. Якщо мертвий у труні виглядав молодим, казали: «Молодое за ним піде» [4]. Якщо він виглядав «файним», його вважали праведником, а якщо «паскуднішав» – грішником.

Потойбічний, загробний світ в народі називали евфемізмами «той», «другий», «інший». Про перебування людини в потойбіччі казали: «**Вїн/она вже на всїв правді**». Цей вислів, очевидно, вказував на суд Божий, де наставала розплата за всі земні діла. Покійника називали «мертвицьом». Стан мертвого тіла ототожнювався зі словами «студене», «заковізде», «задубіле», «як дощка».

Своєрідні традиції проявляються і у приготуванні небіжчика до похорону. Коли людина була в передсмертній агонії, їй до

рук ставили свічку, у деяких селах – хрест [11]. Подекуди свічку ставили поряд із покійником у склянку із пшеницею [18]. Вважали, що свічка освітлюватиме дорогу душі на «тім» світі. Присутні зразу ставали навколішки та молилися. Тоді починалися плачі. Голосно плакати в народній традиції дозволялось лише жінкам та дітям, чоловікам належало стримувати емоції.

Рідним заборонялось мити тіло покійника («мертвиця»), тому кликали тих, що миють («налажених на вто люди»), щоб тіло не застигло («не задубіло»). Про таких людей казали, що в них «золоті руки». З собою вони приносили велике дерев'яне чи бляшане корито («трупарню», «галибу»), яке зберігалось на цвинтарі чи в церкві [13]. Нерідко і в наш час у лайках-прокльонах долинян і бойків можна почути: «Йди до галибы!», «Галиба бы ты была!» За такі послуги їх пригощали: кожен мусив скуштувати хоч одну страву. Казали: «Негїнно оби нич у рот не взяти» [2].

Мити тіло померлого дозволялось через дві години, оскільки людина могла ще пробудитись. За звичаєм, жінок мили та одягали жінки, чоловіків – відповідно, чоловіки, а дітей – хресна мати («маточка», «нанашка»). У народній уяві мертве тіло деякий час після смерті наділялось певними ознаками життя. Це проявлялось у його здатності легко піддаватись миттю та одяганню. Респонденка з с. Лалово, котра, за її словами, «перемила пів-села», стверджує: «Главное з тілом говорити, та вно подаєся» [14]. Заборонялось стригти покійнику нігті та волосся, зшивати на ньому одяг.

«Мертву» воду виливали там де ніхто не ходить («у незахїднєое місто»), бо вірили, хто ступить на таке місце – сильно занедужає чи помре. Але якщо через ту воду проповз черв'як чи пролетіла пташка («потя»), вона вже не має впливу на людей. Корито перевертали догори дном і залишали, доки померлого не відвезуть з двору [11]. В деяких селах корито намагались якнайшвидше віднести до церкви чи на цвинтар, бо вважали, що інакше в хаті знову буде покійник. Використані атрибути («брытву», «грибїнь», «мыло», «рянды», «ручник») ставили в труну чи закопували в землю десь у глухому кутку чи «тирню» [44, с. 298]. Кладучи ці речі в труну, вірили, що вони можуть знадобитися небіжчику в потойбічному світі.

Тіло покійниці одягали («убирали») в нову довгу домоткану вишивану білу сорочку («довганю») та білий фартух («плат», «силянку», «біленчик»). Подекуди одягали й уживане святкове вбрання. Жінки-бойкині зберігали «на смерть» свій весільний одяг, а долиняни – лише весільні сорочки. Про це свідчить приказка: «В чому сся вінчав, в тому сся й скончав» [31, с. 98]. На Гуцульщині померлу жінку колись завивали в перемітку, знімали з неї прикраси і накривали білою тканиною [44, с. 299]. Жінок зав'язували в хустку («ширинку», «кистемен», «платину»), роблячи при цьому один вузол. Вірили, якщо зав'язати подвійний, то чоловік покійної (вдівець) «нигда ся не вженить» [2]. Молодим жінкам на Бойківщині вдягали червону «платину». Незаміжнім жінкам хустку не давали.

Померлих чоловіків одягали в полотняні штани («гаті», «нагавіці»), сорочку та «лайбик». В с. Осій Іршавського району одягали сорочку, у якій людину застала смерть [31, с. 98]. Головних уборів («клебаню», «кресаню») чоловікам не давали, а клали поряд або на груди. Поясу не одягали. Хоронили босими, вдягаючи лиш чорні шкарпетки («штрімфлі») [10]. Босість означала належність до потойбічного світу. При поясненні цього явища респонденти жартома кажуть: «Ачий по тирню ходити не буде». Долиняни Мукачівщини взували в черевики («топанки») лиш жінку, що померла при пологах. Верхнього одягу небіжчикові не давали [15].

Руки складали навхрест на грудях (праву на ліву). Якщо у покійника не закривався рот, лиця підв'язували марлевими ганчірками («рляндочками»). На відкриті очі ставили копійки або закривали їх за допомогою теплої води. Якщо одне око у мерця залишалось напіввідкритим, гадали, що в сім'ї невдовзі буде інша «смерть». Інколи доводилося зв'язувати й ноги й руки. Але як тіло застигло «рлянди» обов'язково знімали і клали до труну. Допоки труна не була готова, тіло ставили на «дошки» з сіном, накриті білою плахтою («веретов», «вериньов»), що лежали на стільцях («табуретках») [46, с. 62]. Трохи сіна з-під мертвого на Бойківщині ховали, щоб при необхідності обкурити хворого з родини та відігнати дух мерця [26, с. 170].

Смерть малих дітей в українських селах Закарпаття була звичним явищем. Дівчинку вбирали у біле «платічко», «ги молодицю [наречену – Черленяк І.]». Тіло мертвої дитини клали на стіл. Великої уваги йому не приділяли. А. Кожмінова зазначає, що поряд із тілом на столі виконувати різні роботи, наприклад замішували тісто [46, s. 62]. Малу дитинку у труну клала хресна мати «нанашка».

Якщо тіло померлого починало синіти чи розпухати, під нього ставили посудину з водою, вапно, ключ, ніж чи серп. В деяких селах ніж або серп ставили покійнику на живіт. Вони виступали магічними предметами, оскільки були гострим і наділялися захисними функціями. Але найчастіше робили заземлення, бо вважали, що «тіло в землю хоче». Для цього на палець мерця намотували мідний дріт («друт»), який виводили через вікно і забивали в землю [7].

Щодо спорядження померлих неодружених дівчат і хлопців, то їм влаштовували «похорон – свальбу». Люди вірили, що померлі дівчата і парубки на «тому» світі повинні мати пару, інакше їх там не приймуть. Незаміжніх дівчат одягали як наречених у білу сорочку чи весільне «платя» з фатою («шлаером», «білилом»). Біля померлої дівчини збирались її подруги («цімбрки»), які розплітали, розчісували волосся, прикрашали її голову стрічками («пантликами»), одягали барвінковий вінок. В боржавських долинян дівчині плели дві коси і клали на груди [2]. Труну прикрашали квітами та хмелем (символ весільних радощів), ставили дві вінчальні свічки. Молодому хлопцеві на голову клали шапку («кресаню», «клебан»), до якої кріпили вінок з барвінку або букетик воскових чи паперових квітів («богрийду») [46, s. 62]. Інший вінок давали одній з дівчат, яка мала бути його нареченою. Вінки та «богрийди» виготовляли «маточки» із барвінку, який брали у спеціальному місці, звідки беруть на смерть [12]. У с. Кушниці Іршавського району вінок був таким великим, що ним прикрашали труну по периметру. У деяких селах померлому хлопцеві робили весільний прапор («курагов») [35]. Дівчині чи парубку, які померли неодруженими та малим дітям, на праву

руку одягали перстень із воску чи тіста. Їм давали білі шкарпетки. Руки складали не на грудях, а клали рівно («долі собов») [2]. Відмітимо, що особливості у похоронах неодружених були притаманні усім східним слов'янам.

Труну замовляли у сільського майстра-столяра. Бойки та долиняни називали труну «деревище», в деяких долинянських селах казали «копорш^{ів}». Гуцули Галичини називали її «трунвою» [1]. Столяру давали «мірку» з розмірами тіла померлого. Труну виготовляли як у неділю, так і в свято. Бойки с. Ростока, виготовляючи «деревище», використовували дерев'яні чопи, а не цвяхи («гвіздя», «клинці»), щоб померлий не поранився, вилізаючи з гробу на другому світі [45, с. 62]. На дно труни стелили стружку від тесання («дялованя») дошок чи сіно. На сіно стелили білу плахту, клали подушку («парну», «парнюх»), набиту отавою або соломою [1]. У с. М. Раковець старі жінки на виготовлення «парни на смерть» часто збирали власне волосся [31, с. 99]. Під подушку обов'язково стелили довгий вишиваний рушник. Накривали тіло білою «веретою» (згодом тюллю («фірганком»)).

В селах боржавських долинян до рук померлому клали носову хустку («жеболовку»), дерев'яний хрестик чи свічку. Жінкам давали вервицю («ружаниць», «пацюрькы»). Часто між пальці («перста») померлого клали монети, щоб при переправі на «тот» світ його душа мала чим заплатити перевізнику. Подекуди ці монети вважають відкупом рідних від душі померлого, щоб та до них не приходила [44, с. 299]. В «копорш^{ів}» клали образочки святих, молитвеники або одну сторінку з них, щоб покійник молився. Бувало, ставили улюблені речі покійного, щоб він за ними не сумував («не бановав»). Бойки до труни чоловікові нерідко клали люльку («піпу») та тютюн («доган»). У долинянських та бойківських селах ставили інструменти, що відповідали роду занять покійного. А. Кожмінова, описуючи похоронні звичаї верховинців Карпат, вказувала: «Дівчині-швачці в труну клали голку і полотно» [46, с. 63]. Інколи в труну ставили пляшечку з водою, бо вода потрібна мертвим, як і живим [44, с. 299]. В с. Кушниця на Іршавщині під голову покійника клали віночки з «васілику» чи барвінку, освяченого на Водохреща [11].

У с. Чорному Потоці померлим діточкам під голову клали хрестик [19]. Якщо дитина помирала на Великдень, то хресна «маточка» клала до труни писанки. Часто малій дитині ставили іграшки, щоб душа на «тому» світі мала чим гратись. З цього робимо висновок, що народ вірив у продовження життя після смерті та наділяв потойбічний світ земними якостями.

Коли тіло було помите і одягнене, давали знати паламареві («церкївникови», «церкуникови»), а той ішов дзвонити. Дзвонили померлому, поки він не похований, кожного дня в усі дзвони «у три стихи»: рано, опівдні та ввечері до заходу сонця. Один стих мав тривалість «**докїть ся помолите «Помилуй мя, Боже»** (Псалом 50)». Якщо помирала дитина, то їй дзвонили лише в один дзвін [12]. Смерть малих дітей була повсякденним явищем, тому в селі казали: «Чуєте, телебинькать, уже дітинча дись заковїзло [померло – Черленяк І.]». У народі була така приповідка, якщо помирав бідний, то дзвонили швидко і не довго: «кисличка – рідкий чир...», а якщо багатий – то довго і протяжно: «м'ясо, яйця, шовдарь, гуш» (що таке «гуш» не відомо) [2]. Долиняни Мукачівщини, почувши дзвін за померлим, закривали вікна, щоб смерть не зайшла в хату [14].

Коли говорили про померлого, завжди казали: «Прощїн би/ прощена би. Царство му/їв небесное. Най з Богом спочивать» [15]. Слово «спочивати» на Закарпатті й досі сприймається по-різному. В більшості сіл воно має конотацію «помирати», а в деяких селах Мукачівського та Ужгородського районів його вживають у значенні «відпочивати». У селах Мукачівщини говорючи про небіжчика додають слово «сигінятко», що вказує на те, що людини вже немає в живих. А от в більшості закарпатських сіл слово «сигінятко» виражає жаль до людини і означає «біднятко». Тому часто трапляються казусні випадки, коли йдеться про те, що хтось «спочивать» чи є «сигінятком».

Покійника ніколи не залишали на самоті: біля нього постійно («фурт») хтось сидів («дежурив»). Охороняли («сокотили») його через те, що до хати часто намагалися проникнути відьми («босоркані/босоркуни»), аби взяти собі хоч щось із «деревища»

для своїх нечистих справ. До кімнати, де лежить покійник не пускали кішок («мачок»), собак і курей, щоб не осквернити тіло [2]. Їх вважали нечистими тваринами. А справжня причина цьому – щоб тварини не погризли тіло. Біля тіла покійника увесь час горіла одна велика свічка в склянці («погарі») з пшеницею чи «тройця».

Не можемо оминати увагою той факт, що рідним, котрі жили з покійником у одній хаті («хыжньым») заборонялося будь-у-чому допомагати при підготовці до похорону чи «псавтырі». Не можна ані прибирати («харити»), ані готувати їжу, бо потерпнуть руки. Тому до цього дійства вели підготовку ще до смерті рідного, коли скорий кінець був видким. На період, поки у хаті лежав покійник, зі стін знімали вишивані рушники, застеляли дзеркала (як і у Страстну п'ятницю) [7]. Застеляння дзеркал трактувалось по-різному: з одного боку, це свідчило про жалобу, з другого – мало вберегти небіжчика (щоб він не відображався) та родину (щоб на них не дивилася смерть) від потойбічних сил [27, с. 572], з іншого – щоб рідні не бачили себе в смутку та горі [31, с. 100]. В бойківських селах Воловеччини і в деяких селах долинян Ірщавщини та Мукачівщини в оселі покійника зупиняли годинник, щоб всі бачили коли людина «спочила». Бойки Воловеччини знімали прикраси, а на шию прив'язували чорну стрічку («пантлик»). Допоки небіжчика не поховають («не спрячуть», «не погребут»), чоловікам з родини заборонено голитися («брытватися»), а синам носити головні убори [26, с. 170]. Це служило певною розпізнавальною ознакою для односельчан, оскільки всі бачили, в якій родині є померлий.

Якщо смерть сталася вдень, то ввечері готували («парували», «шорили», «спіховали», «піхтовали», «ріхтували») «псавтырю» («савтырю»). Якщо вечером – то «псавтырю» робили на другий день, а ховали на третій. Хтось із родичів давав знати дякові та людям, що читають «Псалтир» [39] – «читалникам». Після молитви зазвичай подавали вечерю. Обов'язково випікали ритуальний хліб, схожий на паску, лиш без прикрас – «панахиду» [8]. Цілу «псавтырю» у ній горіла свічка. Під час молитви

«Упокой Христе» дяки хитали «панахиду», а всі інші тримались один одному за плечі. Таким чином, виражалася причетність до молитви усіх присутніх. Хитання, ймовірно, означало колисання душі покійного та спокійний її відхід в «інший» світ.

Здавна практикувались ігри при померлому («лопатки», «лопацкы», «свічіня»), в яких брали участь односельці, не залежно від віку. Вони проводились після «псавтырі» в кімнаті чи на дворі. Їх метою було розважити та відволікти («завгурити») родину, полегшити перебування біля покійника, розвіяти смуток, не дати заснути присутнім або дати відпочити родині [2]. Зважаючи на відому особливість сміху як засобу зняття нервової напруги, потрібно відзначити й позитивний психотерапевтичний ефект таких дійств для учасників ритуалу [27, с. 575]. Найбільш відомими забавами при мерцеві є: «Лопатки», «Судія-начальник», «Баба і дід», «Опровуд», «Коза» та ін. Деякі з ігор мали театральний характер, оскільки їх учасники переодягалися, гримувалися, мали свої репліки та певний реквізит [31, с. 103]. Але тут дозволялась повна імпровізація. Забав при мерцеві надзвичайно багато, так що Ю. Жаткович писав, «ож цілу книжку мож бы из нима написати» [28, с. 115].

Мусимо відзначити, що дійовими особами в іграх при мерцеві фігурували антропоморфні герої: баба, дід, легінь, піп, дяк, суддя, берів (сільський староста), коваль, купець та інші. В той же час зооморфні дійові особи (корова, коза, цап, ведмідь, кінь) виступали на рівні з людськими. Потойбічні герої (мертвець, босорканя, чорт, смерть) були також «приземленими» і здавалися не страшними, а швидше за все, кумедними [31, с. 105-106]. Походження цих звичаєвих забав губиться у глибині дохристиянських віків. Вони є типовим явищем язичницької традиції. Тому й не дивно, що саме церква активно боролася з їх проявами. В українських селах Закарпаття, як і багатьох інших народів, релікти забав при померлому зустрічались ще на початку ХХІ ст. [44, с. 300]. Описуючи похорон у словацьких лемків, В. Свистун зазначав, що ввечері дяк тихо читав «Псалтир», а молодь голосно грала у «щіпу» та «лопатки» [40, с. 165]. Му-

симо зауважити, що читання та співання «Псалтиру» великою кількістю людей нами зафіксовано тільки на Закарпатті.

У день перед похороном хтось із родичів йшов просити чоловіків, які копають ями на цвинтарі («ямашів», «гробарів»), приготувати місце для померлого. Бувало, що яму копали родичі та сусіди. Але нежонатим хлопцям традиція забороняла копати яму, як і нести труну. Долиняни називали цвинтар «темет**і́в**» чи «тинит**і́в**». На Свалявщині казали «тин».

Яму для померлого копали лише у день похорону. Це пов'язано з пересторогою, що порожня через ніч яма може спричинити ще одну смерть у родині. Казали: «Не **гійно** **обы** яма стояла порожня через **ніч**» [2]. За виконану роботу цих людей пригощали – кликали на «комашню» або несли їсти додому. В деяких випадках розраховувалися грошима. Бойки вірили, що викопана за гроші яма «вимітує» тіло.

Похорон. Традиційні обрядодії власне самого похорону поєднують у собі елементи народної та церковно-християнської обрядовості. Поховальний обряд в давнину проводився на третій день після смерті. Похорон («опров**і́д**», «хованя») починався десь опівдні («уполунне»). «Церк**і́вник**» дзвонив в усі дзвони, скликаючи односельців. Першими приходили піп та з дяками. Священик вбирав чорні ризи, тільки у Великодній тиждень білі. Тоді з церкви брали й білі церковні хоругви («завіси», «павіси»). У Великодньому часі замість похоронних молитов відправляли «Воскресну утриню» і замість «Вічная пам'ять» співали «Христос Воскрес».

На «опоров**і́д**» сходилися близькі, родичі, знайомі та сусіди. Одягалися на похорон, за звичаєм, у одяг чорного кольору, у деяких селах – різнокольоровий, лиш темних тонів. Обов'язковою для жінок з родини була чорна хустка [12]. В поодиноких селах дівчата не йшли на похорон, бо вірили, що «нигда ся не утдадуть» [28, с. 116]. Перед початком похорону, у хаті відспівували «Панахиду» за упокій душі. Священик кропив тіло свяченою водою.

З хати покійника виносили вперед ногами, на кожному порозі тричі вдаряючи об поріг. В деяких долинянських селах Іршавщини та Мукачівщини «кланяли» лише на виході з хати

(на «вонковому» порозі) [15]. Словацькі лемки під час похорону («погребу») вдарили труною ще й коло печі [40, с. 165]. Це символізувало прощання померлого з рідною домівкою. Вірили, що після цього душа не турбуватиме рідних. Бойки с. Ужок цей обряд пояснювали тим, що померлий мав можливість збудитися, якщо він помер не повністю [46, с. 63]. Вперед головою виносити покійника не дозволялося, бо тоді смерть може повернутися [3].

Як тіло винесли, чужа жінка, (у бойків «жебрачка») підмітала хату. Використану мітлу та сміття кидали в «незахіднє місто», а згодом спалювали. Після цього вхідні двері зразу закривали, аби смерть не повернулась. Щоб швидше забути про втрату, близькі присідали на стільці, де лежало «деревище» [11]. Бойки с. Верхні Ворота на місце, де лежав покійник, клали хліб і сіль, а стільці перевертали [26, с. 122]. У деяких селах члени сім'ї померлого сідали за стіл і дивились на дерева, примовляючи: «Як дерево здорове, так і ми обы были здорові» [44, с. 300]. При цьому їх тричі кропили свяченою водою. Традиція відкривати вікно та голосити («гойкати») за померлим, була поширена в с. Кушниці Іршавського району. Якщо від дітей помирала мати, то діти через вікно голосили («йойкали»): «Йой-йой, Боже! Що ми без мамки робити будеме? Як ся будеме світовати?» Відомо також, що колись на Закарпатті був звичай наймати професійних жінок-плакальниць. Вони голосно плакали, побивалися, кричали про добрі діла покійного. Цікавий випадок із життя розповіла М. Метеньканич. Жінка, що ховала свого чоловіка, найняла («наяла») плакальниць, а ті не прийшли на похорон. Тому вона голосила сама: «Дала мицю [3 кг – Черленяк І.] зерна, тай блюдо [миску – Черленяк І.] пшона, а вни не прийшли, та най реву сама!» [12]. На Гуцульщині традиційними були наймані «плачки» та трембітання [24, с. 47].

На подвір'ї перед труною для священика ставили стіл, застелений білою скатертиною. На столі була миска з зерном, трьома яйцями та свічкою, а також ритуальний хліб («панахида»). Рідні три рази обходили «деревище» і символічно хрестили його. Потім дві жінки з родини під труною тричі передавали вузлик із

зерном та сіллю. Сіль давали худобі, «обы не пушла за газдом», а зерно змішували з насінням, «обы ся не перевело» [28, с. 116]. У бойківських селах Воловеччини на землю клали три хлібни («ошіпки»), через які мали переїхати сани з «деревищем», щоб хліб не «забановав», тобто аби був хороший урожай [45, с. 63]. На Великоберезнянщині дві жінки три рази піднімали хліб догори, щоб душа мерця вільно відлетіла до неба. Хліб давали худобі [46, с. 63]. В окремих селах при винесенні труни з хати зерно в мішку чи посудині перепускали між пальцями, щоб воно не втратило родючості. Ці обрядодії вказують на те, що в народній уяві смерть оскверняє навіть зерно, тому аби повернути його до життя, проводили магичні дії [44, с. 300].

Рідні стояли поряд з труною, подекуди тримаючи свічки. Бойки стояли на колінах [26, с. 122]. Після першої половини «піп» виголошував проповідь («наказ», «казаня»). Під час «наказу» він зачитував прощання («прощі») від імені померлого [2]. Наприкінці похорону відбувалося «последньое целованіє». Присутні на «опороводі» цілували «хрещик» у попа. Рідні та близькі цілували померлого у чоло. Це для того, аби покійний не снівся та зміг їх упізнати на «тому» світі [45, с. 62]. Щоб не дуже побиватися («бановати») за померлим, рідні цілували йому ноги [4]. У селах боржавських долинян «деревище» накривали білою скатертю. Ю. Жаткович зазначає, що тільки у селах колишнього Марамороського комітату домовину накривали вовняним «покривцём», який після поховання забирав піп [28, с. 116]. Вважалося, що із закриттям домовини тіло перестає чути і бачити. Респондентка з с. Лалово зазначає: «**Доті мергвый ушитко видить и чує, што мы говориме, як мы ся молимe, як реведемe, но не отповідать**» [14]. Перед забиттям кришки на одязі небіжчика розв'язували всі вузлики. В селах верхів'я р. Ужа, як труна була вже на вулиці, з хліва випускали худобу («маржину»), щоб вона «не бановала» за померлим [46, с. 63]. Наприкінці ХІХ ст. існував звичай зав'язувати ворота («капуру», «воротницю») червоним поясом, щоб худоба не пішла за господарем. Тут прослідковуємо семантику червоного кольору, який в народній

уяві мав берегові функції. На Мараморощині бувало, що при «опроводі» бідним та вдовам від імені померлого дарували ягнят, поросят чи телят [28, с. 116].

У давнину на Закарпатті, як і по всій Україні, тіло померлого везли на снях («дьологах»), запряжених волами чи биками. Бойки с. Верхні Ворота прив'язували волам до рогів червоні хустки, а на зворотній дорозі вивертали ярмо [26, с. 122-123]. Про звичай везти покійного на снях писав ще Нестор Літописець. Сани використовували при похованні київських князів у Х-ХІІ ст., тільки тоді їх тягнули люди [33, с. 25]. Сани використовували («хосновали») навіть улітку, так як колеса на возах мали обручі, які голосно стукали («гриміли»). Пояснювали це тим, що це могло порушити спокій покійника [2]. За іншою версією, щоб тіло не розтрясло. Воли в народній уяві були «чистими» тваринами, оскільки мають душу. Вагомим є той факт, що воли є витривалішими від коней, адже тягнути труну літом по землі і камінню не легко. П. Богатирьов писав, що коні «не мають на то дыханя» [22, с. 217]. У с. Кушниці тіло везли на возі, запряженому биками. Коней не запрягали, щоб не осквернити тіло померлої людини. Коні тягнули лиш євреїв («жидів») [45, с. 63]. Їх вважали «чортовою худобиною». Відомо, що й нечистого завжди малювали з кінськими копитами [44, с. 301].

У деяких гірських селах Закарпаття звичай везли мерця на снях побутував ще на початку 40-х р. р. ХХ ст. Він існував не тільки в українців, а й в інших слов'ян, зокрема словаків. Та в більшості сіл вже з середини ХІХ ст. труну на перекладах («галибі», «марах») чи на палицях («на кїльох») до «теметова» несли чоловіки (друзі, сусіди) [3]. Якщо труна стояла на снях, а на цвинтар її несли на «марах», то сани в дворі перевертали [26, с. 122].

Були в народі повір'я, пов'язані з водою. Якщо небіжчика несли через потік або будь-яку водойму, і тіло ставало важчим, то вважали, що людина була дуже грішною, а якщо легшим – то прожила чесне життя.

За труною співаючи йшла похоронна процесія. Попереду

неї несли хрест із вінком та чорними «лентами», обв'язаний рушником, який забирав священик чи дяк [28, с. 166]. Коли був похорон неодруженого, то «завіси», перев'язані рушниками, на цвинтар несли з одного боку дівчата, а з іншого – хлопці. Це символізувало колону дружок та дружбів. Подекуди на руки присутнім хлопцям і дівчатам в'язали білі хустки [20]. В окремих селах труну з померлою дівчиною несли хлопці, а з померлим хлопцем – дівчата. Перед труною кидали квіти («косиці»). На могилу «легіня» клали біле знамення («павісу») [9].

Якщо помирала мала дитина, то мати на цвинтар не йшла, щоб не занепасти інших дітей. У долинян вдівець/вдова не йшли за похоронною процесією жінки/чоловіка, якщо хотіли ще раз одружуватись [14]. А жінки-бойкині з цією метою розстібали («розцінювали») чоловікові сорочку. В поодиноких випадках на цвинтар («тин») не йшли навіть близькі родичі, щоб вберегтись від напасти. Коли селом йшла похоронна процесія, односельці, боячись візиту смерті, ніколи не дивились крізь вікно [5].

По дорозі на цвинтар процесія зупинялася, піп читав Євангеліє біля хрестів та церкви (якщо біля неї проходили). Ці зупинки називалися «штаціями». На «теметові» продовжували молитися, після «Панахиди» і молитви «Со духи праведними» тіло опускали у яму. Хоронили ногами на схід сонця. Священиків ховали навпаки, на захід, тобто обличчям до своєї пастви. І тут наставав кульмінаційний момент поховального обряду. Священик брав «мотику» і «печатав грїб» – перехрещував могилу, зішкрібаючи трохи («мало») глини з чотирьох сторін ями. У народі вірили, якщо священик довго дивитиметься в яму, в селі часто помиратимуть люди. Близьким родичам не радили («не сувітно») близько підходити та заглядати в могилу, щоб не померти самим. У яму кидали все спорядження покійника: мірку, перекладини («рудинки»), «галибу» та ганчірки, якими його перев'язували. Далі священик висипав попіл із кадила та виливав свячену воду, кидав посудину з-під свяченої води та гілки самшиту («крішпану», «фрішману», «пудспанку»), якими освячував яму. Рідні та близькі кидали до могили по кілька грудочок землі, аби швидше забути

про втрату та щоб померлий не приходив уві сні [2]. В окремих селах з цією ж метою грудку землі ховали за пазухою [28, с. 116]. В деяких селах до гробу кидали гроші, щоб душа померлого мала чим відкупитись на «тому» світі чи заплатити за місце [45, с. 63]. Щоб відкупитися від загибелі другого з подружжя в селах боржавських долинян розривали якусь грошову купюру і кидали до могили [13].

Після цього співали «Вічну пам'ять» і «ямаші» починали закопувати могилу. Хрест ставили дерев'яний (із дуба чи акації («акацвы»)), на якому було видряпано ім'я людини. Твердій породі дерев надавали перевагу у зв'язку з довговічністю. Дату смерті вказували не завжди. Бойки Воловеччини обсівали гріб маком, щоб мертвий не повернувся [26, с. 123]. Могили у к. XIX – п. п. XX ст. не прикрашали. Інколи на могилі садили дерева: березу, дуб, сливу чи шовковицю («ипирю»). Подекуди садили барвінок [21]. Якщо гріб завалувався, казали, що людина була грішною. Та особливої пошани до могил не було. А. Кожмінова зауважує: «Цвинтарі не обгороджені, як і у словаків. Гроби часто без хреста і напису, оскільки люди в своїй більшості не писемні. Тварини ходять по гробах, топчуть і руйнують їх» [46, с. 64].

Поминальний обряд. Після поховання («як кїнчили похорон») в хаті покійника влаштовували останню поминальну вечерю («комашню»). В ній брали участь близькі родичі, друзі, сусіди покійного, «ямаші», інколи піп із дяками. В деяких селах Закарпаття на поминки запрошували всіх, хто був на похороні [17].

Біля воріт клали відро з водою, мило та рушник. Умивши лице і руки («обы тото всьо пішло з водов»), присутні сідали за столи. Ці заходи виконувались як з гігієнічною, так і з магічно-очисною метою. Відро залишали надворі до ранку. Святу воду, яка була в хаті, виливали. За народним уявленням, вона втрачала свої властивості, оскільки зустрілася зі смертю.

Влітку столи накривали надворі. Обов'язково ставили одну зайву тарілку та склянку («погар») для померлого. На «комашню» готували: заправлену квасоллю («пасулю дзьобачку»), картоплю («булі»), «ріпу», «крумплі»), кукурудзяне тісто («начинку»),

молочний м'ясний суп («дзямус»), пончики («фанки»). Також пекли солодкі рулети («штруглі», «баники», «завивані», «кислені», «довгі», «закручованці»). Давали і випивку. На стіл клали кілька «склянок палинки» чи графін («канчюв») вина. На «комашні» не стукалися («цоркалися») «погарчиками», не співали, голосно не сміялися.

Обов'язковою ритуальною стравою у долинян Іршавщини було «коливо» – варена пшениця з медом. Прикрашали страву сушеними сливами та горіхами, викладаючи з них хрест. Посередині клали свічку, яка горіла під час похорону. «Колово» на комашні мали скуштувати («попробувати») всі присутні. Кількість з'їдених зернят передбачала кількість відмовляння молитви «Отче наш» [3]. Тут розділяли (різали чи розламували) ритуальний хліб («панахиду»).

Після «комашні» зі столу не прибирали. А щоб визначити присутність душі, сіяли обернутим решетом на стіл муку, ставили повний води «погар» і накривали це все решетом. Якщо душа прийде вечеряти, то лишить по собі знак (сліди пташки) на тій муці або зміниться кількість води. А якщо людина померла не висповіданою, то ставили склянку вина, щоб душа сорок днів причащалася [14]. Це для того, щоб допомогти небіжчику яким-небудь способом, якщо «там» його добре не прийняли [30, с. 50].

На Бойківщині після «комашні» люди знов сходилися на «відсвічованя», де, за словами Л. Дем'яна «бавилися ще гірше, як першої ночі, бо вже дяків не є» [26, с. 123].

На другий день після похорону практикували миття одягу померлого, а також всього, що використовувалося під час «псавтырі», похорону та «комашні» (скатерті, покрівці і т.д.). Казали: «Усьо треба через воду пропустити». Спалювати одяг покійника суворо заборонялося. Зачасту його роздавали бідним («ковдошам») [2].

Жалобу за померлим у родині тримали рік. Рідні («хыжні») носили чорний одяг, а жінки ще й чорні хустки («дясували»). Цікаво, що у с. Кушниці «дяс» показували носінням не зібраної «в гульку» коси, яка мала звисати на плечі [13]. У с. Приборжавське рік після поховання чоловіка жінка носила розпущене волосся.

Що стосується заборон, то вони накладалися на одяг червоного кольору, влаштування та відвідування весіль, танці та веселощі [21]. Не «дясували» на Великдень, а за маленькими дітьми жалобу не тримали взагалі.

«Псавтырю» влаштовували на сороковий після смерті день («сороковина») та через рік («роковина»). «Роковину» робили не всі. За словами М. Метеньканич: «Тко бив годен – чинив» [12]. Такі «псавтырі» називались «наємними», оскільки на них запрошували вибірково. Обов'язковою була присутність дяків, «читальників», найближчих родичів та сусідів.

Отже, традиційна поховально-поминальна обрядовість українців Закарпаття – це доволі багатогранний комплекс звичаєво-ритуальних заходів, магічних дій і вірувань, що стосуються смерті людини, поховання та вшанування її пам'яті. У ній зінтегровані різноманітні явища прадавньої обрядової традиції та елементи церковно-християнського культу. Це поєднання є надзвичайно органічним та делікатним симбіозом звичаю та культу. Обряди, пов'язані зі смертю, базуються на усталених морально-етичних поняттях та світоглядних уявленнях нашого народу [27, с. 583]. Вони засвідчують віру людини в реальне існування потойбічного світу та взаємодію померлих з їхніми живими нащадками. У циклах поховально-поминальної обрядовості чітко виділяються дії спрямовані на благополуччя душі на «тому світі», та охоронно-захисні дії від шкідливого впливу покійника на живих. Однією з найхарактерніших особливостей похоронної звичаєвості на Закарпатті відмітимо тривале збереження в ній багатьох надзвичайно самобутніх і архаїчних явищ. До таких можемо віднести: віру в потойбічне життя, оплакування покійника найманими жінками, забави при мерцеві, використання саней та волів для перевезення тіла небіжчика.

Вважаємо, що публікація регіональних етнографічних матеріалів збагачує науково-джерельну базу української етнографії, дозволяє більш повно репрезентувати духовну спадщину нашого народу. Перспективу подальшої роботи вбачаємо у дослідженні особливостей символіки та семантики поховальних обрядів Закарпаття на загальнослов'янській матриці.

**ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ
УКРАИНЦЕВ ЗАКАРПАТЬЯ КОНЦА XIX - ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЫ XX в.**

В данной статье рассматриваются погребально-поминальные обрядность украинцев Закарпатья к. XIX – н. п. XX в. Автор описывает погребальный обряд на главных его этапах, опираясь на собственные этнографические материалы, публикуемые источники и имеющуюся литературу. Обращается внимание на приготовление покойника к проведению в последний путь, собственно погребальные ритуалы, обязательные атрибуты и поминальную трапезу, как заключительный этап обряда. Делается акцент на уникальности некоторых компонентов обряда, таких как чтение и пение «Псалтири» большим количеством людей.

***Ключевые слова:** покойник, ритуал, атрибут, «почивать», похороны, гроб, свеча, крест, «комашня».*

Cherleniak I.

**FUNERAL AND COMMEMORATION RITES OF
UKRAINIANS IN TRANSCARPATHIA AT THE END THE
XIXTH – THE FIRST HALF OF THE XXTH CENTURY
(ON MATERIALS OF FIELD ETHNOGRAPHIC RESEARCH)**

In the given article has been observed the funeral and commemoration ritualism of Ukrainians in Transcarpathia at the end of the XIXth – the first half of the XXth century. The author describes the burial ceremony on its main stages, based on her own ethnographic materials, published sources and available literature. The attention is paid to the preparation of the deceased in final journey, the actual burial rites, necessary attributes and memorial meal, as the final stage of the ritual. The emphasis is made on the uniqueness of some ritual components, such as reading and singing of “Psalter” by a large number of people.

Key words: *deceased, ritual, attribute, rest in peace (“spochyvaty”), funeral, coffin, candle, cross, memorial meal (“komashnia”).*

Полюві матеріали авторки

1. Записано Черленяк І. у с. Довгополе Верховинського району Івано-Франківської області від Марфієвич Ганни Григорівни, 1961 р. н.
2. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Добри Йолани Іванівни, 1940 р. н.
3. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Добри Марії Михайлівни, 1947 р. н.
4. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Добри Павла Федоровича, 1937 р. н.
5. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Зейкан Марії Семенівни, 1947 р. н.
6. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Кречун Магдаліни Йосипівни, 1945 р. н.
7. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Чедрик Анни Іванівни, 1936 р. н.
8. Записано Черленяк І. у с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Штефанко Олени Василівни, 1930 р. н.
9. Записано Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського району Закарпатської області від Дочинця Петра Івановича, 1913 р. н.
10. Записано Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського району Закарпатської області від Лижичко Анни Іванівни, 1940 р. н.
11. Записано Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського району

- Закарпатської області від Мателеги Анни Андріївни, 1941 р. н.
12. Записано Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського району Закарпатської області від Метеньканич Марії Федорівни, 1935 р. н.
 13. Записано Черленяк І. у с. Кушниця Іршавського району Закарпатської області від Павелко Марії Ігнатіївни, 1938 р. н.
 14. Записано Черленяк І. у с. Лалово Мукачівського району Закарпатської області від Тяско Марії Юріївни, 1932 р. н.
 15. Записано Черленяк І. у с. Чинадієво Мукачівського району Закарпатської області від Лешко Терезії Юріївни, 1929 р. н.
 16. Записано Черленяк І. у с. Чинадієво Мукачівського району Закарпатської області від Петричко Катерини Емануїлівни, 1933 р. н.
 17. Записано Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського району Закарпатської області від Бодака Василя Васильовича, 1926 р. н.
 18. Записано Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського району Закарпатської області від Варваринець Марії Іванівни, 1923 р. н.
 19. Записано Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського району Закарпатської області від Ільницької Марії Василівни, 1940 р. н.
 20. Записано Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського району Закарпатської області від Котубей Олени Василівни, 1937 р. н.
 21. Записано Черленяк І. у с. Чорний Потік Іршавського району Закарпатської області від Соломко Марії Іванівни, 1948 р. н.

Список використаної літератури

22. Богатирьов П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971. – 651 с.
23. Вархол Н. Народні знання українців-русинів Словаччини // Народна творчість та етнографія / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2012, № 4. – С. 33-45.
24. Гнатюк В. Гуцулы // Подкарпатска Русь. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1923. – Рочник І. – Число 1. – С. 19- 23; 1924. – Рочник І. – Число 2. – С. 43-50; 1924. – Рочник І. – Число 3. – С. 79-85; 1924. – Рочник І. – Число 4. – С. 110-114.
25. Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV – XVIII ст. Заселення. Міграція. Побут / АН УРСР; Держ. музей етнографії та худ. промислу /. – К.: Нук. думка, 1976. – 205 с.
26. Демян Л. Похоронні обряды и вированя из веречанского округа // Подкарпатска Русь. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1926. – Рочник III. – № 5. – С. 108-112; № 7-8. – С. 170-175; № 10.- С. 224-225; 1927. – Рочник IV. – № 1, – С. 15-16; № 2. – С. 43-44; № 4. – С. 86-87; № 5. – С. 121-123.
27. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: у 4 т. / Інститут народознавства Національної академії наук України / гол. ред. Степан Павлюк. – Львів, 2006. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. – 2006. – 812 с.
28. Жаткович Ю. Етнографическій очерк угро-русских: Комплексне видання / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – С. 62-144.
29. Изворин А. Поховальні звичаї у подкарпатских русинов // Зоря – Найна. – Рочник I-II. – Унгарь, 1942. – С. 123-129.

30. Келемен М. Петро Михайлович Світлик: Подвижник з Боржавської долини. – Ужгород: Гражда, 2001. – 180 с.
31. Коцан В. Похоронні обряди та звичаї на Іршавщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На прикладі сіл Осій, Білки, Великий Рак овець, Малий Раковець, Нижнє Болотнє, Заболотнє) // Історичні студії: Збірник наукових праць, з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2008. – Випуск 2. – С. 95-113.
32. Маерчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. – К.: Критика, 2011. – 325 с.
33. Мицюк О. К. Сани в похоронах верховинців Карпат // Подкарпатська Русь. – Рочник ІХ. – №1-3. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1932. – С. 24-26.
34. Недзельський Е. Похоронний обычай на Поткарпатской Руси // Ужгородский народный голос. – Ужгород, 1933. – С. 122-127.
35. Польові матеріали 1965 р. з с. Верхнє Водяне (Вишня Апша) Рахівського району. – Кабінет етнології, фольклористики і краєзнавства УжНУ.
36. Потушняк Ф. М. Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання. Проблеми та їх розрішення // Тиводар М. П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. – Ужгород, 2005. – С. 163-254.
37. Потушняк Ф. Сани в похороннім обряді // Неділя. – Ужгород, 1942. – 27 септября. – С. 11.
38. Потушнякъ Ф. М. Самоубійцьѣ въ народномъ вѣрованю // Литературна недѣля. – Рочник І. – Унгварь: Друкарня Подкарпатского общества наукъ, 1941. – С. 21-22, 31-32.
39. Псалтирь. – Львів. – 1994. – 432 с.
40. Свистун В. Село Ковбасово // Подкарпатська Русь. – Рочник VII. – Число 7-8. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1930. – С. 162-165.
41. Світлик П. Дводушник (Народне повѣрѣя – Боржавська долина) // Подкарпатська Русь. – Рочник VIII. – Число

- 2-3. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1931. – С. 52-56.
42. Світлик П. Народнѣ повѣря, ворожки, примовки і обычаѣ села Имстичева – Бер. Верховина // Подкарпатска Русь. – Рочник VI. – Число 4. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1929. – С.86-91; № 5. – С. 113-116; № 6. – С. 144-146.
43. Симоненко И. Ф. Быт населения Закарпатской области (по материалам экспедиции 1945 - 1947 гг.) // Советская этнография. – № 1. – Издательство Академии Наук СССР, 1948. – С. 63-89.
44. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. / Тиводар М. П. – Ужгород: Гражда, 2010. – 416 с.
45. Ченгері Г. Похорон в Н. Ростоках, округа Веречанського // Подкарпатска Русь. – Рочник XI. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1934. – С. 62-63.
46. Kožmínová Amalie Podkarpatská Rus. Práce a život lidu. – Praha, 1992 – 132 s.

Яцун Н. О.

УДК 930.253:39(091)

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА АРХІВУ МИХАЙЛА КОМАРОВА

У статті розглядається етнографічна діяльність українського культурного діяча Михайла Комарова. Також аналізуються фольклорно-етнографічні джерела його архіву, зібрані на широкій території нашої країни – в Таврії, Галичині, на Поділлі й Слобожанщині. Архів М. Комарова зберігається в Одеській національній науковій бібліотеці.

Ключові слова: М. Комаров, українська культура, архів, етнографія, фольклор, Одеська національна наукова бібліотека.